
Keliaujantis žmogus XIX a. II pusės Lietuvoje

Jolita Mulevičiūtė

*Kultūros, filosofijos ir meno institutas,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius*

Straipsnyje nagrinėjami su masinio keliavimo fenomenu susiję reiškiniai: buitės ir ištai-gos prekių importas, kultūrinis tranzitas, kelioninė spauda bei kt. Akcentuojama, jog kasdienis susidūrimas su svetimomis tautomis bei tolimų šalių kultūros tradicijomis XIX a. II pusėje keitė Lietuvos miestiečio mentalitetą: griovė senosios luominės visuomenės vertybes, diegė kosmopolitišką bei eklektišką pasaulėvaizdį, pratino prie naujovių, liberalizavo estetinį skonį ir taip rengė prielaidas modernizmo idėjoms plisti.

Raktažodžiai: kelionių kultūra, kolonijų kultūra, egzotizmai, prekyba, vartojimas, kosmopolitizmas, eklektika, pozityvizmas

Tikriausiai tūlas, paprašytas trumpai apibūdinti XIX amžių, nedvejodamas jį įvardytų kaip modernių tautų ir šiuolaikinių tautinių valstybių formavimosi laikotarpį. Išties tautos idėja – vienas svarbiausių šimtmečio leitmotyvų. Tačiau prisimintina ir kitkas: Europos visuomenių nacionalėjimas vyko drauge su stiprėjančiomis internacionalizacijos apraiškomis. Tautinis sąmoningumas ugdytas mezgantis tarptautiniams ryšiams – vis glaudžiau bendraujant, vis įnirtingiau varžantis su kitomis etnokultūrinėmis bendruomenėmis.

Ne paskutinį vaidmenį tarp šio dvipusio proceso veiksmų suvaidino mokslo bei technikos išradimai, ypač naujos susisiekimo priemonės, kurias imta plačiai taikyti XIX a. viduryje. Techninės naujovės išklabino įprastus pasaulio riboženklius, sugriovė senąsias erdvės ir laiko koordinates. Jei, anot Erico Hobsbawmo, 1848 m. kelionė aplink pasaulį būtų užtrukusi mažiausiai 11 mėnesių, tai po 24 metų, Jules'io Verne'o romano laikais, jos trukmė sutrumpėjo iki 80 dienų, kas tuomet, nutiesus transkontinentines geležinkelio magistralės, anaipol nebuvo vien fantasto vaizduotės vaisius¹. XIX a. II pusėje techniniai patobulinimai keliavimą, anksčiau priklausiusį didiko, pirklio, misionieriaus ar tyrinėtojo žygių sričiai ir susijusį su nemenka rizika bei išbandymais, pavertė populiariu reiškiniu, kasdienės kultūros dalimi. Šia prasme garlaivių ir lokomotyvų epochos europietis – tikras *homo viator*, keliaujantis žmogus, pirmą kartą istorijoje pažinęs palyginti saugaus ir patogaus keliavimo malonumus.

„[...] tarp šendieninio gyvenimo geradėjusių viena iš smagiausiųjų priguli kelionėms. [...] iš lango vagono mes galime prisžiūrėti laukams, žaliuojantiems jėvams, tankiems miškams, nuolatai ramiems kalnams, upėms ir ežerams; pro musų akis perbėga

viens po kito garsieji istorijoje miestai, tvirtinės, stebėtinai gražūs pietų landšaftai, Viduržeminių marių mėlina[s]as vanduo ir t. t., ir t. t.

Be abejonės, kiekvienas, kuris tik išsigali ir randa proga, turi keliauti. Svetas, tarsi, tam ir priguli, kuris jį ir apžiūrėjęs“.

Taip 1887–1889 m. samprotavo anglų gamtininkas bei antropologas Johnas Lubbockas, kurio mintys 1902 m. pasiekė ir lietuviškos spaudos skaitytoją². Būtent nuo jo teiginių atsispirdami, įvardysime mūsų pranešimo tikslą kaip mėginimą apibrėžti Lietuvos padėtį modernaus komunikacinio Europos dinamizmo kontekste. Tai kiek neįprastas „išcentrinis“ rakursas, turint omeny, jog iki šiol lietuviškoje XIX a. historiografijoje vyravo „įcentriškas“ požiūris, grindžiamas tautinio tapatumo paieškomis. Būtent minėtas „išcentriškumas“ šį pranešimą skirs nuo XIX a. vidurio keliones tyrinęjusio Vlodo Sirutavičiaus pozicijos³. Be to, nesutaps ir metodiniai pagrindai. Mat kelionę šiuokart traktuosime ne tiek kaip konkretų istorinį įvykį, užfiksuotą dienoraščio, atsiminimų ar ataskaitos puslapiuose. Į keliavimo reiškinį stengsimės žvelgti plačiau – kaip į bendresnę sociokultūrinę kategoriją.

Pradėsime nuo trivialaus teiginio, jog valstybinio savarankiškumo netektis Lietuvą išbraukė iš Europos žemėlapių. Ypač tai pasakytina apie antrąją šimtmečio pusę, kai, išsismarkavus politinėms represijoms bei uždraudus lietuvišką spaudą lotyniškais rašmenimis, buvo prarasti paskutiniai kultūrinės autonomijos likučiai ir Lietuva ėmė grimzti į provincializmą. Žymūs užsieniečiai šalyje bemaž nesilankė. Net rusai, mielai keliavę po Užkaukazę, Krymą, Pavolgį, Uralą bei Suomiją, nelabai domėjosi šiuo Šiaurės Vakarų krašto regionu⁴. O ir daugelis tų, kurie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes laikė savo gimtine, čia apsilankydavo tik retsykais, pakeliui iš

Peterburgo į Varšuvą ar iš Miuncheno į Peterburgą. Tad atrodė, jog suvaržyto imperijos pakraščio likimas Lietuvą neišvengiamai turėjo paversti Dievo ir žmonių pamirštu užkampiu. Galbūt (netgi tikriausiai) taip būtų nutikę, jeigu ši situacija būtų susiklosčiusi XVIII a. arba bent jau XIX a. pradžioje. Tačiau geležinkelių, telegrafo bei dienraščių sparčiai vienijamame pasaulyje tai buvo sunkiai įmanomas dalykas.

1862 m. per Vilnių nutiesus Peterburgo–Varšuvos geležinkelio atkarpą, o 1873 m. per Šiaulius pravedus Liepojos–Romnų liniją, Lietuva virto prekybinio ir kultūrinio tranzito šalimi. Tranzitinė šalis – anaip tol ne centras, bet ir ne užribis. Tokios šalies visuomenė neprasiveržia į kultūrinės tautų kūrybos avangardą, tačiau visgi nelieka nuošaly, stebėdama ir įvaldydama daugianacionalinių pastangų rezultatus. Tuo požiūriu pirmiausia paminėtinos medžiaginės gėrybės: dalis jų, srautais gabentų Rytų ir Vakarų kryptimis, „nusėdavo“ Lietuvoje tam, kad patenkintų vietinių vartotojų poreikius.

Tiesa, dar XIX a. pradžioje, „Pono Jono iš Svisločės“ autoriaus teigimu, garsiojoje šv. Petro ir Pauliaus atlaidų mugėje Bešenkovičiuose galėjai įsigyti visko: Maskvos pirklų siūlomo kartūno, drobės, skarų, muilo, žvakių, arbatos, iš šiltų kraštų atgabentos druskos, citrinų, vynuogių, apynių, Dauguvos upe iš šiaurės atplukdytų geležies liejinių, brangios gelumbės bei šilko, žydų supirktų Lipecke ir Prūsijoje, tabako, kurį pardavinėjo armėnai ir graikai, bei daugelį kitokių prekių⁵. Tačiau palyginus su Bešenkovičių asortimentu, antrosios šimtmečio pusės reklaminių skelbimų ir komercinių leidinių atveriamas pasaulis daug įvairesnis, įnoringesnis, liudijantis suintensyvėjusius Lietuvos prekybininkų ryšius. Prancūzijos, Vokietijos, Ispanijos, Italijos, Vengrijos, Besarabijos, Užkaukazės ir Krymo vynai, Kijevo ir Bucharos saldumynai, Alžyro datulės, Archangelsko elnių kumpiai, olandiškos silkės, Ostendės ančiuviai, omarai, langustai, krevetės ir austrės, konservuoti prancūziški triufeliai, artišokai, špinatai ir alyvuogės, originalūs Parmos, Roquefort'o ir Brie sūriai, tikras *pâté de foie gras*, – viskas buvo skirta vilniečio bei kauriečio apetitui patenkinti.

Buitį pasigerinti panorės miesčionis pagal išgales pirkto rusišką ar lenkišką kartūną, angliškus metalo dirbinius, vokišką keramiką, austrišką krištola, varšvietišką stalo sidabrą, prancūziškus baldų gobelenus ir portjeras. („Be puikiosios Prancūzijos nėra mados, lygiai kaip be mados nėra civilizacijos“.⁶)

Didėjo rytietiškų prekių apyvarta. Paklausūs buvo ne tik Vidurinės Azijos ir Turkijos saldumynai, Kaukazo sidabras ar įvairiose šalyse pagaminti koralo papuošalai. Populiarėjo Tolimųjų Rytų produkcija. Rusijos, o kartu ir Lietuvos rinką užtvindė Kinijos arbata. Antai 1891 m. Peterburgo prekybos na-

mai „Czin-Lun“ Didžiojoje gatvėje Vilniuje atidarė specializuotą arbatos parduotuvę, kurioje pirkėjus patikdavo rusiškai kalbantis kinas⁷.

Rytietiškų ištaigos gaminių ir dekoratyvių smulkmenų buvo galima įsigyti dažnoje Vilniaus bei Kauno krautuvėje ar keliaujančio pirkliaus rinkinyje. Egzotiškomis gėrybėmis ypač gausiai prekiauta garsiojoje jurginių mugėje, kuri kasmet gegužės mėnesį vykdavo Vilniaus katedros aikštėje. Tautiniais kostiumais pasidabinusių totorių ir armėnų prekystaliai žvilgsnį traukė „Tūkstančio ir vienos nakties“ spalvomis. Čia pardavinėti kaukazietiški, turkmėniški, tekiniški, Bucharos, persiški ir kiniški kilimai, Turkijoje pagaminti baldai, atlasiniai apklotai, įvairiausių raštų ir kainų šilko audiniai, šilku siuvinėtos pagalvės, staltiesės bei skaros, lengvi kaip vėjo dvelksmas šaliai, aukso pagražinimais tvskantis apavas iš odos ir aksomo, burkos, chalatai, krauju raudonuojantys fezai bei kitokie rytietiški galvos apdangalai, bet kurį savininką galėję paversti vienos dienos kalifu.

Orientalizmo madą Lietuvoje veikė Vakarų skonis: Europoje plintantis japonizmas, potraukis kiniškam stiliui, susižavėjimas Indijos ir Egipto kultūra. Šiuos mados vingius smarkiai lėmė tarptautinė politika. Prisimintina, jog XIX a. – įnirtingos Rytų kolonizacijos laikotarpis. Tarp didžiųjų kolonijinių Europos imperijų buvo ir Rusija, 1858 m. užvaldžiusi Amūro sritį bei Usūrio kraštą, 1864 m. galutinai užkariavusi Kaukazą, 1865–1885 m. prisijungusi plačias Vidurinės Azijos teritorijas, kuriose ėmė plėtoti prekybą bei megzti toli siekiančius strateginius planus. Dviem paskutiniais amžiaus dešimtmečiais valdžios pastangos davė akivaizdžių rezultatų: Sankt Peterburge atsirado pirmieji kiniško maisto restoranai, didesniuose miestuose steigėsi kiniškų ir japoniškų prekių krautuvės bei sandėliai⁸, spaudoje pasirodė daug kelionų po Vidurinę Aziją ir Tolimuosius Rytus aprašymų⁹.

Vienas didžiausių prekybos mazgų, jungusių Rytų ir Vakarų rinkas, buvo garsusis Nižnij Novgorodo turgus. Milžiniškoje prekyvietėje ant Okos ir Volgos krantų tarsi ištisame mieste su gatvėmis, užiegomis, nakvynės ir maldos namais pynėsi Kinijos, Turkijos, Persijos, Lenkijos, Vokietijos, Anglijos prekiautojų interesai. Čia galėjai sutikti ne tik rusų pirkliaus bei pramonininkus, bet ir atvykėlius iš Rygos, Varšuvos, Lodzės, Leipcigo ar Londono, parduodančius galanterijos gaminius, kartūną, fabrikinės gamybos namų apyvokos reikmenis, gatavus drabužius ir perkančius egzotiškų kraštų produktus: prieskonius, arbatžoles, vaisius, riešutus, ryžius, kailius, tekstilės dirbinius. Vėliau vietiniai komersantai pasklisdavo po Peterburgą, Maskvą, Jeroslavlj, Oriolą, Jekaterinburgą, kitus rusiškus miestus, kuriuose turėjo nuolatines atstovybes, o iš ten pasiekdavo vakarinius imperijos pakraščius, tarp jų ir Lietuvą.

Nižnij Novgorodas buvo svarbiausias šaltinis, Vilniaus jurginių mugei tiekęs egzotizmus¹⁰. Tačiau, nors šventiška bei spalvinga, XIX a. pabaigoje mugė ėmė kelti miestiečių nepasitenkinimą. Imta reikšti nuomonę, jog elektros ir garo epochoje tokie turgūs tampa anachronizmu¹¹. Mat daugelį ten parduodamų daiktų galėjai bet kada užsisakyti miesto krautuvėse ir gauti per keletą ar keliolika dienų. Šiam patogumui talkino įvairių prekybos firmų katalogai bei Vilniuje dažnai besilankantys komercijos agentai.

Didėjantis pravažiuojančių komivojažierių ir pirklių srautas turėjo įtakos Vilniaus infrastruktūros raidai. Mieste steigėsi viešbučiai ir nuomojamieji kambariai. Jei 1861 m., t. y. Peterburgo–Varšuvos geležinkelio atidarymo išvakarėse, „Vilniaus gubernijos atmintinėje“ tenurodyti trys viešbučiai¹², tai 1910 m. informacinėje literatūroje jų pateikta net šešiasdešimt¹³. „Anglija“, „Austrija“, „Berlynas“, „Bristolis“, „Europa“, „Italija“, „Kontinentas“, „Krokuvos“, „Kurliandijos“, „Lenkijos“, „Londonas“, „Maskvos“, „Metropolis“, „Niujorkas“, „Paryžius“, „Peterburgo“, „Pietų“, „Prancūzijos“, „Rygos“, „Roma“, „Rusija“, „Saksonija“, „Šiaurės“, „Varšuvos“, „Versalis“, „Venecija“, „Viena“, „Vokietija“, – visi jie varžėsi pavadinimų skambumu, vietinei toponimijai suteikdami romantiškos kelionių nostalgijos, kamerišką miesto erdvę praplėsdami „didžiojo pasaulio“ ženklais.

Vilniaus viešbučiai aptarnaudavo ne tik prekybininkus. Čia apsisistodavo iš Vakarų į Rusiją ar iš Rusijos į Vakarus keliaujantys muzikantai, šokėjai, aktoriai, dainininkai, prestižiditatoriai, magnetistai bei hipnozės meistrai. Tokių gastrolierių ypač pagausėdavo šiltuoju sezonu – nuo gegužės iki rugsėjo. Tuomet Bernardinų sodo Vasaros teatre bei Botanikos sode įsikūrusiame Jano Šumano restorane lankytojus linksmindavo ukrainietiškos ir tirolietiškos dainos, miesto teatro salę užliedavo be akcento skambas prancūziškas ir vokiškas vokalas, o katedros aikštėje pasklisdavo daugiataučio cirko šurmulys.

Margame menininkų, vertelgų bei avantiūristų būryje išsiskyrė klajojančios „antropologinės“ trupės, nuo XIX a. vidurio, kilus plačiam susidomėjimui kolonijų kultūra, taip pat antropologijos ir etnografijos mokslais, išpopuliarėjusios įvairiose Europos šalyse. Antai 1889 m. J. Šumano restorane „koncertavo“ devyniolika Aukso Kranto afrikiečių „su visu nacionaliniu negližė“: trumpais žvėrių uodegomis apsiūtais sijonėliais, kriauklėmis siuvinėtais odiniais diržais, jaučio ragų karūnomis, ietimis ir būgneliais¹⁴. Kaskart susiruošę iš „Paryžiaus“ viešbučio, šie juodaodžiai judrioje Vokiečių gatvėje sukeldavo neregėtą sąmyšį. Tarsi į gaisrą subėgusi minia užkimsdavo aplinkinius skersgatvius ir sujaukdavo viešąją tvarką, kurią pavykdavo atstatyti tik ryžtingomis policininkų pastangomis.

Vadinamieji laukinių karavanai bei į juos panašūs kolektyvai Vilniuje lankėsi ne kartą. Botanikos sode buvo surengta antropozoologinė Ceilono salos paroda, kurios metu keturiasdešimt sinhalų ir tamilų su dresuotais drambliais bei jaučiais zebu demonstravo savo krašto papročius ir buitines darbus¹⁵. Vėliau keturiolika afrikiečių Bernardinų sodo estradoje rodė kovos būdus, giedojo religines giesmes, šoko apeiginius šokius¹⁶. Be to, Vilniuje nuolat pasirodydavo kinų fokusininkai, indų fakyrų bei kitokie „stebukladariai“. O 1896 m. vaidinimus surengė dar ir „kaubojų bei indėnų trupė“, žiūrovams pateikusi „laukinės Amerikos gyvenimo scenas“¹⁷.

Ne tik per Lietuvą pravažiuodavo įvairiausių keliauninkų. Šiaurės Vakarų krašto gyventojai taip pat išsirengdavo į tolimas išvykas. Štai Vilniaus dienraštis informavo apie Kauno tvirtovės štabskapitono barono Kellesskrauso keliones į Paryžių ir Peterburgą, į kurias šis leidosi anglišku dviračiu „Swift Nr. 2“¹⁸.

Beje, modernios susisiekimo priemonės atsidūrė plačiosios publikos dėmesio centre. Devintajame dešimtmetyje susibūrė Vilniaus dviratininkų draugija (1889 m. ji turėjo per 50 narių, važinėjusių brangiais, iš užsienio parsisiųsdintais dviračiais, o 1896 m. Žvėryno velodrome surengė dviračių lenktynes, kuriose, be vietinių, dalyvavo Peterburgo, Rygos, Varšuvos ir Odesos entuziastai¹⁹). 1886 m. vilniečius sudomino „Salon amusant“ – viena anuomet populiarių keliaujančių elektros prietaisų parodų, kurioje rodyti laivų bei traukinių varikliai, įvairūs garso aparatai, Europą ir Ameriką bei Rusiją ir Švediją jungiančių povandeninių telegrafo kabelių pavyzdžiai²⁰. 1891 m. Vilniaus gyventojų minios audringais plojimais sveikino nutrūktgalviškus varšuviečio Derewnickio skrydžius Berlyne pagamintu oro balionu, o oreiviui išvykus paaugliai miesto gatvėse dar ilgai skraidino iš rūkomojo popieriaus sumeistrautus aerostatų modelius²¹. Matyt, susižavėjimas skraidančiais aparatais neatslūgo, nes XX a. pradžioje Vilniuje jau veikė Oreivystės būrelis, vienijęs daugiausia inžinierius ir karininkus²².

Tiems, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių neįstengė keliauti, į pagalbą atėjo optikos išradimas – vadinamieji rūko paveikslai. Šiuos diapozityvus dažnai demonstruodavo pro Lietuvą pravažiuojantys sveitimšaliai – įvairių „muziejų“ bei „panoptikumų“ savininkai. Juos pasitelkdavo ir Vilniaus bei Kauno liaudies skaitymų komisijos, rengdamos viešas paskaitas, į kurias susirinkdavo besimokantis jaunimas, taip pat vidutiniai bei smulkūs miestiečiai. „Šviesos projekcijų“ žiūrovai savo akimis galėjo išvysti popiežiaus rezidenciją Vatikane, Turkijos sultono rūmus, Kaukazo ir Alpių kalnus, Hamburgo, Miuncheno ir Vienos vaizdus, Prancūzijos, Italijos, Egipto, Palestinos, Kinijos architektūros paminklus bei gamtos grožybes.

Tačiau dar daugiau galimybių patirti keliavimo džiaugsmą teikė spauda. „Nereikalinga esti nunai važinėti į kitą galą Auropos arba savo kraszto, idant apsipažinti su kokia ten įpatyste arba atradimu; nės asz be kokioje knigoje galiu rasti apraszymą ir paveikslą jo“, – 1885 m. teigė Jonas Mačys-Kėkštas²³.

Nuo XIX a. pradžios, o ypač nuo trečiojo – ketvirtąjo dešimtmečio, į Lietuvą plačiu srautu plūstelėjo kelionių literatūra: garsių ekspedicijų aprašymai, geografijos ir etnografijos studijos, praktiniai vadovai bei specializuoti periodiniai leidiniai. Visi jie gausino, anot minėto E. Hobsbawmo, „keliauninkų krėsluose“ rūši, kiekvienam panorusiam leisdami brautis per neįžengiamas girias ar kopti į stačius kalnus nepaliekant jaukių namų. Iš pradžių tarp tokių knygų vyravo Peterburgo, Maskvos, Varšuvos, Paryžiaus ir Berlyno produkcija. Tačiau amžiaus viduryje vis daugiau ėmė rasti ir vietinės „kelioninės“ lektūros. 1856 m. pasirodė Adomo Honorio Kirkoro „Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes“, kurie tapo pirmuoju miesto vadovu; 1857 ir 1860 m. išleistas Vladislavo Sirokomlės dvitomis „Iškylos iš Vilniaus po Lietuvą“²⁴. Pirmojoje šeštojo dešimtmečio pusėje Juozapo Zavadskio spaustuvė pateikė jaunimui skirtą vertimų seriją, pavadintą „Įdomiausių kelionių ir atradimų įvairiose pasaulio šalyse rinkinys“ („Wybór najciekawszych podróży i odkryć w różnych częściach świata, dla nauki i zabawy młodzieży“), o 1856–1864 m. – seriją „Kelionių ir įvairių kraštų vaizdingų istorinių aprašymų biblioteka“ („Biblioteka podróży i malowniczo-historycznych opisów różnych krajów, wydawana przez Adama Zawadzkiego“). Dar išleista geografijos ir kraštotyros veikalų bei gamtos pradžiamokslų, kuriuose buvo galima rasti informacijos apie įvairias pasaulio šalis. Be to, periodikoje paplito naujas straipsnių žanras – kelioninė apybraiža, kurios siužetas dažniausiai plėtotas traukinio vagone.

Toli gražu ne visos šios publikacijos buvo mokslinio pobūdžio. Nemaža jų taikėsi prie vidutiniškai, kartais netgi menkai išlavinto skaitytojo akiračio, tenkino tarnautojo, valdininko, prekybininko, namų šeimininkės, gimnazisto, o lietuviškos spaudos atveju – dar ir valstiečio interesus. Štai Petras Vileišis stengėsi kuo suprantamiau apibūdinti Vakarų Europos ūkio ypatumus: „Triobos dažniausiai isz akmens ir plytų, o stogai plytomis ne sziaudais dengti. [...] Keliai geri, kaip szosiejos – kultais akmenimis ir žvyru taisyti. [...] Sodų daugybė. [...] Visur matoma žmogaus protinę ir rupestingą ranką – ir viskas ne tik kad gražiai iszrodo, bet dar ir naudą ir turtus atgabena. Arkliai ir galvijai gražus. Ratai ar tai prie lengvų, ar prie sunkių vežimų padirbti ant geležinių aszų. [...] Apsirėdymas prastų žmonių ir ponų vienos. Basų ir vasaros laike nėra“²⁵.

Tokie švietimui arba pramogai skirti, dažnai iliustruoti leidiniai buvo paviršutiniško, nesisteminio turi-

nio. Jie siekė ne išsamumo, gilumo, mokslškumo. Aiškumas, konkretumas ir – svarbiausia – akivaizdumas buvo pagrindiniai jų principai.

Akivaizdumas smelkėsi į visus XIX a. II pusės kelionių kultūros pavidalus: minėtus „antropologinius“ spektaklius, keliaujančias parodas, „rūko paveikslų“ rodymus, knygynų lentynas užkariavusias „ilustruotąsias apžvalgas“, „vaizdingąsias keliones“, „albumus“ ir „panoramas“. O kur dar į miestiečio buitį įsiveržęs plataus vartojimo prekių asortimentas, pačiu konkrečiausiu ir akivaizdžiausiu daiktiniu pavidalu demonstravęs svetimų kraštų estetinį skonį ir kasdienio gyvenimo tradicijas.

Šį akivaizdumo principą bei jį įkūnijusį keliavimo fenomeną galima priskirti esminiams pozityvizmo epochos bruožams. Pozityvizmo epochoje, didelę reikšmę teikusioje tiesioginei empirinei patirčiai, asmens jslėmis bei potyriais gaunamoms žinioms, kada net atkaklusis „šviesos projekcijų“ propaguotojas Paryžiaus abatas François Moigno tikėjo, jog dvasia per akis galinti patekti į smegenis²⁶, kelionė (tiek kaip apibrėžtas fizinis veiksmas, tiek kaip mentalinė pastanga) įgijo ypatingą svarbą. Čia vertėtų prisiminti pradžioje cituotus sero Lubbocko žodžius, jog pasaulis tarytum priklauso tam, kuris jį yra apžiūrėjęs. Pamatyti ir apžiūrėti buvo tolygu pasaulį pažinti bei įvaldyti. Tad keliavimas ir visa su juo susijusi kultūrinė veikla virto nelyginant plataus masto kolektyviniu eksperimentu, panašiu į XIX a. II pusėje paplitusius viešus teatralizuotus mokslininkų bandymus, kuriais siekta plačiau publikai vaizdžiai pademonstruoti gamtos jėgų dėsnius bei chemines medžiagų savybes.

XIX a. II pusėje kelionių kultūra Vilniaus bei iš dalies Kauno gyvenimui suteikė atvirumo, paskatino tam tikrus internacionalizavimosi ir kosmopolitizavimosi procesus. Tačiau tai buvo ne senasis bajoriškas kosmopolitizmas, Lietuvos aristokratams leidęs pasijusti pasaulio piliečiais – tarptautinės socialinio elito kultūros puoselėtojais ir drauge likti ištikimiams iš kartos į kartą perimamoms privilegijuotojo luomo vertybėms bei vietiniams papročiams. Antrosios šimtmečio pusės miestietiškojo kosmopolitizmo jau nebevaržė griežtos luominės nuostatos. Esminis jo bruožas – eklektika, būdinga komunikacijos priemonių viliones patyrusios, išluomėjančios, į platų materialinių ir dvasinių gėrybių vartojimą įsitraukiančios visuomenės pažiūroms.

Nors paprastai eklektika įžvelgiama XIX a. architektūros bei dailės pavyzdžiuose, tačiau, manytume, jos pasireiškimas kur kas platesnis, aprėpiantis visas antrosios šimtmečio pusės kultūros sritis. Dar daugiau: kosmopolitišką eklektiką galime įvardyti kaip kultūrinę XIX a. urbanizmo dominantę bei vieną pagrindinių jo organizacinių-struktūrinių principų. „Niekur nėra Paryžiaus, o ypač Paryžiuje, – pu-

siau juokais tvirtino vieno iš „kelioninių“ J. Zavadskio spaustuvės leidinių autorius. – [...] Rengiuosi Paryžiuje, kaip kad rengiamasi Londone [...]; pietums valgau rostbifą ir bifšteką; rūkau kaip olandas Havanos cigarus, gurkšnodamas vokiško alaus bokalą; šoku polką kaip vengras; dainuoju Rossini dainas; kaip kinas geriu arbatą iš saksoniško porceliano; jaučiu aistrą Reino [...] ar Ispanijos vynams; norėdamas prisimeilinti paryžietei, dovanuju jai Indijos kašmyrus ir flamandiškus nėrinius; kai nutariu įsigyti žirgus, parsisiusdinu juos iš Afrikos ar Škotijos [...]“²⁷.

Šiame sparčiai besiplečiančiame ir skirtingiausių elementus absorbuojančiame XIX a. Europos miestiečio pasaulyje vis labiau nyko vertybių hierarchija ir vis labiau ryškėjo horizontalusis – kiekybinis – matmuo. Nesilaikant griežtos mokslinės terminologijos, mentalinę tuometinio europiečio būseną, matyt, galima būtų palyginti su traukinio keleivio situacija: už lango švytruojantys gamtos bei kultūros objektai („garsieji istorijoj miestai, tvirtinės, stebėtinai gražūs pietų ladšaftai“, jeigu dar kartą prisiminsime anglų mokslininko žodžius) žadina keliaujančiojo smalsumą ir didina nuolatinį naujų potyrių troškulį²⁸.

Pateikti faktai tarsi leistų daryti išvadą, jog panašių tendencijų būta ir XIX a. II pusės Lietuvoje. Regis, čia tolydžio stiprėjo eklektinis kultūrinis pliuralizmas. Apmirštant senosioms socialinėms bei ekonominėms struktūroms ir kraštui vis labiau įsitraukiant į tarptautinius rinkos santykius, „horizontalieji“ kiekybės, įvairovės ir įdomumo kriterijai neretai darėsi svarbesni už tradicinius aksiologinius vaizdinius bei idealus.

Taigi mūsų aptariami kultūriniai reiškiniai sietini su uždaros luominės visuomenės irimu. Kita vertus, minėta eklektiška, pliuralistinė, „kaleidoskopiška“ kultūra, pagrįsta „keliautojišku“ mentalitetu, tapo kuo palankiausia terpe naujoms hierarchizuotoms vertybių sistemoms formuotis. Antai prabėgs du – trys dešimtmečiai, ir XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Lietuvos gyvenime įsitvirtins tautinės ideologijos, pagrįstos ne Abiejų Tautų Respublikos piliečio identitetu, bet griežta etnolingvistine nuostata; politinius įsitikinimus gerokai pakeis naujų socialinių teorijų idėjos; meninėje kūryboje rasis pirmųjų modernistinės estetikos apraiškų. Naujosios nuostatos iš esmės bus nukreiptos prieš praeitin besitraukiančias luominės visuomenės vertybes. Tuo tarpu pliuralistinė, eklektinė jų formavimosi terpė liks tarytum nepastebėta. Tačiau, manytume, ši kasdienė kultūrinė aplinka neabejotinai turėjo įtakos modernios Lietuvos visuomenės pasaulėvaizdžio tapsmui: ji aktyviai keitė „savo“ ir „svetimo“, „seno“ ir „naujo“ ribas. Paskutinį teiginį norėtu me iliustruoti konkrečiu pavyzdžiu.

1897 m. rudenį „Baltojo kryžiaus“ organizacija, kuri rūpinosi statyti mokyklą-internatą tarnyboje svei-

katą praradusių karininkų vaikams, Vilniaus generalgubernatūros rūmuose surengė labdaringą Japonijos ir Abisinijos parodą. Ekspozicija išėjo gana išvaizdi. Vertybes (daugiausia japonų buities aksesuarus bei dekoratyvias smulkmenas) jai paskolino privatūs asmenys – vietiniai valdininkai, kariškiai, tarnautojai, inteligentai. Renginyje pademonstravo, kokio stipraus susidomėjimo tolimų kraštų kultūra tuomet būta Vilniuje, kaip noriai kolekcionuoti egzotiški daiktai, kaip plačiai jie buvo pasklidę to meto kasdienybėje. Dar svarbesnis požiūris į tokius eksponatus pasikeitimas. „[...] forma, spalvų deriniais, mokėjimu išmėtyti šviesos dėmes japonai toli pralenkė europiečius“, – rašė Vilniaus oficiozo korespondentas²⁹. Į pateiktus dailės bei amatų pavyzdžius jis žvelgė ne ankstesnių keliaujančių parodų žiūrovo akimis, t. y. ne kaip į stebinančias keistenybes ar raritetus. Recenzentas juos vertino kaip meno kūrinis, čionykštį žiūrovą žavinčius estetiškumu ir technine meistryste.

Gauta 2003 03 01

Nuorodos

- 1 Э. Хобсбаум, *Век капитала: 1848–1875*, Ростов-на-Дону, 1999, с. 75–76.
- 2 *Givenimo džiaugsmi. Pagal serą Džoną Lebboką. Sutaisė P. N.* [P. Vileišis], Tilžė, 1902.
- 3 V. Sirutavičius, Simbolinės geografijos: kelionės po XIX a. vidurio Lietuvą ir jų aprašymai, *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, Vilnius, 2000, p. 110–124.
- 4 Pavyzdžiui, „Varpas“ perspausdino laikraščio „Русские ведомости“ straipsnį, kuriame stebėtasi, kodėl Lietuva nevilioja rusų keliautojo „dėl pačio siekio pasilinksmimo bei pasimokinimo“ ir lieka bene menkiausiai pažintu Rusijos kraštu (žr.: *Ką Rusai rašo apie Lietuvius, Varpas*, 1893, Nr. 10, p. 152–154).
- 5 J. Borejko Chodžko, *Pan Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący*, Wilno, 1821, s. 1–2.
- 6 W. Syrokomla, *Jarmark – parż uwag ogólnych, Kurjer Wileński*, 1862 05 08.
- 7 *Виленский вестник*, 1891 02 28.
- 8 Tokios įstaigos dažniausiai prekiaavo nebrangiomis buities smulkmenomis: vėduoklėmis, lempų gaubtais, indais, lako, bronzos, bambuko ir šiaudų dirbiniais, širmomis, etažerėmis, vaikiškais žaislais, patiesalais (žr.: *Склад и магазин японских вещей, Виленский вестник*, 1887 01 13; *Японский магазин в Петербурге, ten pat*, 1895 07 12). Beje, XIX a. pabaigoje japoniškų prekių atsirado ir Vilniuje: čia imta pardavinėti, anot reklamos, Japonijoje pagamintą muilą ir kvepalus (žr.: *Виленский вестник*, 1897 04 09).
- 9 Garsiausia šios rūšies kelione tapo sosto įpėdinio caraičio Nikolajaus Aleksandrovičiaus (būsimojo Nikolajaus II) 1890–1891 m. lankymasis Egipte, Indijoje, Kinijoje, Japonijoje bei kitose Rytų šalyse. Šie įvykiai nuodugnai atspindėti periodikoje bei specialiuose leidiniuose. Be to, jie populiarinti viešose paskaitose, kuriose rodyti caraičio kelionės epizodus iliustruojantys diapozityvai (tokios paskaitos ne kartą rengtos ir Vilniuje, žr.: *Беглые заметки, Виленский вестник*, 1898 01 27).

- ¹⁰ Nižnij Novgorodo mugė bei į ją panašūs turgūs ne tik gausino rytietiškių prekių importą, bet ir skatino pačioje Rusijos imperijoje gaminti orientalistinio stiliaus daiktus. Antai XIX a. pabaigoje Lodzės ir Ivanovo Voznesensko tekstilininkai audė nebrangią, kiniškos ir japoniškos manieros ornamentais margintą medvilnę, specialiai skirtą Rytų vartotojui, kurią Nižnij Novgorode pelningai realizuodavo (žr.: *Всероссийская выставка 1896 г. в Нижнем Новгороде. Путеводитель. Город. Ярмарка. Выставка*, Спб., [1896], c. 90–92). Tokia produkcija buvo paklausi ir vidaus rinkoje, tad pamažu plėtėsi rytietiškių stilizacijų bei padirbinių mada. Šiuo atžvilgiu Lietuva nebuvo išimtis. Pavyzdžiui, XX a. pradžioje Vilniuje veikė dvi „japoniškių“ bambuko baldų manufaktūros – D. Markovskio dirbtuvė Didžiojoje gatvėje ir M. Mogilevskio įmonė „Mikado“ Didžiojoje Pohuliankoje (žr.: *Вся Вильна на 1909 г.*).
- ¹¹ Наша георгиевская ярмарка, *Виленский вестник*, 1890 05 26.
- ¹² Tuo metu Vilniuje veikė Polianskio viešbutis Vokiečių gatvėje, Galkovskio – Didžiojoje bei Tovsciko – Savičiaus gatvės rajone (žr.: *Памятная книжка Виленской губернии на 1861 год*, Вильно, 1861, c. 150).
- ¹³ Žr.: *Cał Wilno. Księga adresowo-informacyjna i przewodnik po mieście i okolicach*, Wilno, 1910.
- ¹⁴ Караван Ашантиев в Вильне, *Виленский вестник*, 1889 05 31, 06 06.
- ¹⁵ Žr.: ten pat, 1891 08 14.
- ¹⁶ Караван диких, ten pat, 1896 07 11.
- ¹⁷ Žr. reklaminius skelbimus „Виленский вестник“ 1896 m. birželio mėn. numeriuose.
- ¹⁸ Žr.: *Виленский вестник*, 1890 07 31.
- ¹⁹ Žr.: ten pat, 1889 09 28; 1896 05 .
- ²⁰ Žr.: ten pat, 1886 05 31.
- ²¹ Полет на воздушном шаре в Ботаническом саду, ten pat, 1891 09 17.
- ²² Žr.: *Вся Вильна. Адресная и справочная книга и путеводитель по городу и его окрестностей. 1911 год*, Вильна, 1911.
- ²³ J. Kécszta, Musu vargai, *Auszra*, 1885, Nr. 9, p. 257.
- ²⁴ Plačiau apie kelionių po Lietuvą publikacijas žr.: V. Sirutavičius, ten pat.
- ²⁵ *Trumpa Geografija arba Žemės aprašymas. Sutaishė Neris* [P. Vileišis], Chicago, 1898, p. 57.
- ²⁶ B. Beguet, Le science mise en scene: les pratiques collectives de la vulgarisation au XIXe sciecle, *La science pour tous. 1850–1914*, Paris, 1990, p. 136.
- ²⁷ A. Houssaye, *Podróże humorystyczne. Amsterdam. Paryż. Wenecya*, Wilno, 1860, s. 338.
- ²⁸ Bene ryškiausias eklektinės „keliautojiškos“ kultūros pavyzdys – XIX a. II pusėje Europoje ir JAV išpopuliarėjusios tarptautinės parodos, talpinusios meno, mokslo, technikos ir pramonės eksponatus. Čia išpūdžių ištroškęs lankytojas per vieną dieną galėjo atsidurti viduramžių Prancūzijoje, paklaidžioti Maroko miesto gatvių labirintu, nukakti į atkampų Norvegijos kaimą, nusileisti į Žemės gelmes, išplaukti atviro jūron, patyrinti žvaigždėtą dangaus skliautą, pasigėrėti naujausiais Europos dailininkų kūriniais ar susipažinti su Indijos, Kinijos, Egipto amatininkų produkcija. Jo laukė daugybė atrakcijų bei teatralizuotų ekspozicijų, kurių tikslas tebuvo vienas – stulbinti neišsenkama gamtos bei civilizacijos formų įvairove ir teigti pažintinių žmogaus galių beribiškumą.
- ²⁹ А. Ж., Белый Крест, *Виленский вестник*, 1897 10 19.

Jolita Mulevičiūtė

TRAVELLER IN LITHUANIA IN THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

S u m m a r y

In the second half of the 19th century, as the acts of repression effected by the Russian tsarist authority gained momentum, Lithuania lost the last remnants of cultural autonomy and began sinking into provincialism. Nevertheless, the introduction of modern modes of communication opened up new possibilities for the contact with the world. Following the establishment of St Petersburg–Warsaw railway line running through Vilnius in 1862 and the Liepaja–Romny line crossing Šiauliai in 1873, Lithuania became a crossroad for both trade and culture. The range of imported household products and luxury goods offered in Vilnius and Kaunas increased significantly; a considerable amount of products were imported from exotic regions, such as the Caucasus, Middle Asia, and China. The number of businessmen, artists and entrepreneurs passing through Lithuania increased. More books on travel became available. In addition to this, more and more frequently the residents themselves set out on distant journeys. Regular contact with different nationalities and cultural traditions of foreign countries changed the mentality of Lithuanian urban society of the second half of the 19th century: the old values of the class-based society started to vanish, the population developed a more cosmopolitan and eclectic outlook and was getting accustomed to novelties, and the aesthetic tastes underwent liberalization. Such conditions formed the background for the spread of modernist ideas.